

ШУЛЬГА

Микола Олександрович —
член-кореспондент НАН
України, заступник директора
Інституту соціології НАН
України

ТАЛАНОВИТИЙ ОРГАНІЗАТОР СОЦІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

До 80-річчя академіка НАН України
В.М. Ворони

5 березня 2020 р. виповнюється 80 років відомому українському вченому в галузі соціології, заслуженому діячу науки і техніки України (1998), лауреату Державної премії України в галузі науки і техніки (2014), директору Інституту соціології НАН України, доктору економічних наук (1990), професору (1992), академіку НАН України (2006) Валерію Михайловичу Ворони.

Життєвий шлях Валерія Михайловича Ворони є типовою біографією людей його покоління. Він народився 5 березня передвоєнного 1940 року в мальовничому білоруському містечку Речиця. Його дитинство — це дитинство людини тієї вікової когорти, яку потім назвуть «діти війни». Вони сповна ковтнули горя і поневірянь. «Дети войны набивались в теплушки открытые. Дети войны хоронили игрушки убитые».

У 1942 р. на фронті загинув батько, сім'я ледве зводила кінці з кінцями, і треба було самому якомога раніше ставати на ноги. У 14 років вступив до Гомельського технікуму залізничного транспорту. Здобувши спеціальність техника-експлуатаційника, Валерій Михайлович розпочав свою трудову діяльність стрілочником станції Фастів-П. Працював черговим по коліям на станції Козятин. Як і більшість його однолітків, пройшов гарт у лавах Радянської армії. Це були для нього роки формування мужності і виховання волі. За три роки строкової служби він багато пізнав, чимало поїздив по країні: військово-авіаційну школу механіків закінчував в Азербайджані, а в латиському Даугавпілсі служив авіаційним механіком.

Проте допитливого солдата не полишала мрія продовжити навчання. І він долає вступний конкурс на юридично-економічний факультет (економічне відділення) Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Маючи за плечима чималий практичний досвід, Валерій Ворона з великим захопленням опановує економічну теорію і застосовує її на посаді

Валерій Михайлович Ворона

економіста у відділі техніко-економічних досліджень НДІ Мінавтопрому СРСР у Києві. Потім знову навчання. Цього разу в аспірантурі на кафедрі політекономії Київського інституту народного господарства.

У 1970 р. В.М. Ворона успішно захистив кандидатську дисертацію за спеціальністю «політична економія» і розпочав викладацьку роботу в цьому ж виші. Впродовж п'яти років молодий вчений успішно просувався кар'єрною драбинкою працівника закладу вищої освіти: старший викладач, доцент, заступник завідувача кафедри, декан факультету, проректор з навчальної роботи Київського інституту народного господарства.

Так сталося, що не за власним бажанням, а через принципову позицію, його звільнили з Інституту. Після цього Валерію Михайловичу довелося знову освоювати економіку народного господарства на практиці. З 1980 по 1985 р. він працював на Київському мотоциклетному заводі: спочатку начальником лабораторії наукової організації праці і управління виробництвом, а потім начальником відділу автоматизованих систем управління виробництвом. І тільки у серпні 1985 р. повернувся до Київського інституту народного господарства на викладацьку роботу.

З 1988 р. діяльність В.М. Ворони повністю переміщується в лоно академічної науки. Предметом його наукових інтересів стають економічні і соціальні закономірності розвитку суспільства, економічна соціологія, соціологія праці, соціологія управління.

Спочатку він очолив відділ соціології праці у Відділенні соціології Інституту філософії НАН України. У центрі уваги відділу перебували трудові процеси в умовах науково-технічної революції, що розгорталася. У своїх дослідженнях 80-х років В.М. Ворона зробив висновок про вирішальне значення в економічній структурі суспільства не тієї чи іншої форми власності на засоби виробництва, а її економічного змісту, який залежить від способу привласнення. За цим критерієм було запропоновано поділ власності на трудову і експлуататорську, що сприяло розумінню со-

ціальної сутності виробничих відносин на різних етапах розвитку суспільства. На основі цих теоретичних розробок у 1990 р. він захистив докторську дисертацію.

Наприкінці 1990 р. на базі Відділення соціології Інституту філософії АН УРСР було створено Інститут соціології АН УРСР. Першим директором-організатором інституту став академік Юрій Миколайович Пахомов, який пропрацював на цій посаді лише півтора року. Вже в липні 1992 р. директором Інституту було обрано Валерія Михайловича Ворону. Відтоді Інститут соціології НАН України працює під його керівництвом. На цій посаді повною мірою проявилися талант і організаторські здібності Валерія Михайловича.

Активний етап розвитку української соціології і становлення Інституту соціології збігся зі складним процесом зміни типу суспільства. Постає гостра потреба в осмисленні глибоких соціальних трансформацій, що розгорталися. Перед вітчизняними соціологами відкрилися унікальні можливості безпосереднього спостереження за кардинальними змінами в суспільстві та фіксації перетворень у ньому. Крім того, змінився теоретичний контекст, у якому працювали соціологи. У науковий обіг увійшли ідеї представників різних соціологічних напрямів, у всій своїй повноті вітчизняним дослідникам відкрилася світова соціологія. Як директор Інституту В.М. Ворона доклав чимало зусиль, щоб організувати наукові дослідження по-новому, згуртувати колектив для виконання завдань в умовах вкрай скромного державного фінансування.

Докорінні зміни на пострадянському просторі потребували оновлення соціологічного мислення, насамперед визнання плюральності соціального знання. У науковому колективі необхідно було провести довготривалу складну і кропітку роботу з освоєння нових методів досліджень. Під керівництвом В.М. Ворони проводили методологічні семінари, на яких з ґрунтовними доповідями виступали як провідні науковці Інституту, так і запрошені відомі зарубіжні соціологи. Завдяки цим зусиллям було розгорнуто дослідження із застосову-

Зустріч з білоруськими колегами

ванням різних методологічних парадигм для аналізу соціальних явищ, що спостерігалися в ці роки. Оновлення соціологічного знання супроводжувалося активізацією міждисциплінарних соціологічних досліджень і змінами у традиційній соціологічній проблематиці. З'явилася можливість вивчати процеси соціальних трансформацій не лише як зіткнення інтересів великих соціальних груп, які традиційно розглядали в соціології як головні суб'єкти соціальних перетворень. Легітимності набув і особистісний підхід до проблем, коли предметом дослідження стає вплив індивідуальних суб'єктів на оновлення всієї соціальної системи або її окремих сфер.

Значний внесок у розвиток теорії суспільства в ці роки зробив В.М. Ворона. Обстоюючи необхідність застосування природно-історичного підходу у процесі дослідження динаміки суспільства, він показав неспроможність поширеного в суспільствознавстві твердження про протиріччя між виробничими відносинами, рівнем і характером продуктивних сил як таке, що вирішується зміною способу виробництва.

Це дозволило зрозуміти, що при радикальних трансформаціях суспільства вольовим рішенням змінюються не виробничі відносини (які є об'єктивними, незалежними від волі і

свідомості людини), а лише юридичні форми прояву і закріплення виробничих відносин.

В умовах роздержавлення власності, відмови від соціалістичного способу господарювання, методологічної розгубленості суспільствознавців учений послідовно, на основі багатолітніх моніторингових досліджень українського суспільства доводить внутрішню об'єктивну залежність політичної структури суспільства від економічних та соціальних відносин і неможливість формування інститутів громадянського суспільства та утвердження повноцінної демократії в умовах бідності переважної більшості населення.

У роботах цього періоду дослідник розкриває залежність ринкових трансформацій економіки від соціально-психологічного і духовно-етичного стану українського суспільства, обґрунтовує визначальну роль економічних інтересів і способу привласнення матеріального багатства нації в соціально-класовій диференціації сучасного українського суспільства. При цьому клас виробників матеріальних благ він розглядає як соціальну основу суспільства, а політичний клас — як клас, який вбачає свою долю у привласненні матеріального багатства нації позаринковим способом.

Ці висновки, що мають безпосереднє практичне значення для розроблення методів і

форм економічного, соціального і політичного реформування українського суспільства, викладено в публікаціях Валерія Михайловича 1990-х — 2000-х років.

Крім власних теоретичних розробок В.М. Ворона багато уваги приділяє організації в очолюваному ним Інституті актуальних соціологічних досліджень, результати яких закладали надійну основу для прийняття рішень органами державного управління.

Головним завданням новоствореної академічної установи було визначено вивчення загальних закономірностей і тенденцій розвитку українського суспільства, змін його соціальної структури, особливостей соціальних відносин та поведінки різних верств населення в різних сферах життєдіяльності. Тобто центральною стала проблема функціонування суспільства в цілому: визначення типу суспільства, механізмів соціальної інтеграції та диференціації, особливостей процесу глобальних суспільних трансформацій.

В Інституті було розроблено нову теоретичну концепцію соціального розшарування суспільства в умовах кризи, в якій переглянуто традиційні показники соціального статусу; розроблено теоретичні засади виникнення і функціонування суспільних очікувань як одного з механізмів соціальної саморегуляції в суспільстві, що змінюється; запропоновано концепцію змін ціннісних пріоритетів населення; підготовлено прогноз соціальних наслідків малої і великої приватизації; визначено специфіку «української моделі» посттоталітарних конфліктів; розроблено методику дослідження політичної культури, удосконалено прийоми ідентифікації громадської думки щодо питань політики.

Регулярне вивчення соціального самопочуття населення дало можливість обґрунтувати систему його показників, що надалі дозволило проводити моніторингові виміри соціального самопочуття різних соціальних груп. У 1990-ті роки розроблено методологію і методику дослідження культурних моделей етнічних та регіональних спільнот України, що позитивно впливало на підтримання толерантних вза-

Обговорення результатів дослідження на вченій раді Інституту соціології НАН України

ємовідносин між спільнотами у цей період. Науковці Інституту підготували концепцію і методики оцінки та аналізу екстремальної і стабільної ситуації регіону типу «Місто»; розробили концепцію соціально-психологічної реабілітації населення, постраждалого від аварії на ЧАЕС.

Щодо чорнобильської проблематики, Валерій Михайлович постійно опікувався нею особисто. За ініціативою керівництва Інституту ще на початку 90-х років було укладено договір з Держкомітетом УРСР із захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС про вивчення соціально-психологічних аспектів населення, постраждалого від аварії на ЧАЕС, (пізніше цей договір поновлено з Міністерством захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС), який дав старт багаторічним дослідженням за цим напрямом. В Інституті соціології було створено спеціальний відділ, підсилений ресурсами кількох інших підрозділів та фахівцями з інших академічних установ і закладів вищої освіти. Співробітники Інституту надавали консультативну допомогу

З молодими соціологами

колегам з Інституту соціології АН Білорусі та Інституту психології РАН.

На основі результатів двох десятків ґрунтовних досліджень, проведених науковцями Інституту, було показано неефективність чинної тоді державної соціальної політики щодо населення уражених регіонів, а також виявлено негативні тенденції в масовій свідомості населення цих регіонів. Для виправлення ситуації було підготовлено законопроекти і внесено зміни в правові документи, які регулювали цю сферу суспільних відносин.

Завдяки багаторічним дослідженням соціально-психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи зріс авторитет Інституту у науковому середовищі. Установу було визначено координатором відповідного довготривалого міжнародного проекту, в результаті виконання якого зібрано унікальні соціографічні матеріали про різні сторони життя «чорнобильців». Отримані результати узагальнено в низці наукових праць, зокрема «Постчорнобильський соціально-психологічний синдром», «Постчорнобильська ситуація: життєві вибори та соціальний захист постраждалого населення», «Соціальні наслідки Чорнобиль-

ської катастрофи». Тривалий час в Інституті виходив щорічник «Чорнобиль і соціум». Науковим редактором більшості цих праць був В.М. Ворона.

Після проголошення незалежності України в Інституті виникла ідея започаткувати соціологічний моніторинг змін, що відбуваються в суспільстві. Для цього слід було перейти, по-перше, від продукування фрагментарних знань про окремі сторони його життя до комплексного їх аналізу, а по-друге, забезпечити більш глибоке вивчення динаміки соціальних трансформацій. Валерій Михайлович гаряче підтримав запропонований Н. Паніною та розроблений разом з Є. Головахою і М. Чуриловим проєкт формування загальнонаціональної соціологічної вибірки, яка б охоплювала всі області України, і ґрунтовної анкети, відповіді на яку формували б картину ставлення всіх верств населення в усіх регіонах до перетворень у суспільстві.

Починаючи з 1994 р. за ініціативою і під керівництвом В.М. Ворони Інститут соціології НАН України розпочав щорічне моніторингове емпіричне дослідження особливостей розвитку українського суспільства. Проєкт

мав назву «Українське суспільство на межі ХХ–ХХІ ст.» і головним його завданням було систематичне відстеження й аналіз соціальних змін як у соціумі в цілому, так і в окремих сферах суспільного життя. У 2002 р. керівники проекту прийняли рішення про реформування системи показників. До розроблення нової системи соціальних показників і створення інструментарію було залучено співробітників практично всіх відділів Інституту соціології НАН України. Після оновлення моніторингове дослідження отримало назву «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін».

За результатами цього дослідження Інститут соціології НАН України щороку публікує збірник аналітичних статей «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» за редакцією В.М. Ворони. Автори аналізують стан і динаміку перетворень у соціокультурній, економічній, політичній, культурній та інших сферах сучасного українського суспільства, зміни в умовах життя населення в місті й на селі, соціальне самопочуття, особливості відображення й оцінки соціальних реалій та перебігу суспільних трансформацій у свідомості українців. На сьогодні вийшло 19 збірників, загальний обсяг яких становить близько 800 ум. друк. арк. Цей значний внесок у розвиток соціологічної науки був гідно оцінений науковою спільнотою і державою. У 2014 р. В.М. Вороні у складі авторського колективу за роботу «Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві. Соціологічний моніторинг (1992–2013)» було присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки. Моніторинг не має аналогів у вітчизняній та зарубіжній науці. Економіко-соціальний ефект багаторічного дослідження полягає в можливості використання отриманих науково-практичних результатів для оцінки ефективності й корегування політики української держави, зокрема в економічній та соціальній сферах.

Зі зміцненням української соціологічної науки її напрацювання викликають усе більший інтерес з боку державних органів влади, ділових кіл та політичних об'єднань. Ініціатором зв'язків з цими соціальними інститутами

виступав В.М. Ворона. У 2001 р. Указом Президента України «Про розвиток соціологічної науки в Україні» вітчизняним соціологам було обіцяно державне сприяння соціологічним дослідженням з найактуальніших напрямів, правове регулювання і захист соціологічної інформації та низку інших гарантій. Відповідно до указу було розроблено Програму комплексних заходів щодо державної підтримки соціологічної науки в Україні. На превеликий жаль, переважну частину обіцянок держави так і не було виконано.

Під керівництвом академіка В.М. Ворони Інститут соціології НАН України підвищив свій авторитет як провідної соціологічної установи, координатора теоретичних і прикладних досліджень в Україні, здобув визнання зарубіжних колег. Установу було запрошено до роботи в європейському моніторингу соціальних змін. Участь у «Європейському соціальному дослідженні» дозволила в рамках спільного наукового проєкту коректно порівнювати великий набір соціологічних показників, отриманий в Україні, з відповідними показниками 25 європейських країн та Ізраїлю. На жаль, цей цікавий і дуже корисний у науковому і практичному аспектах проєкт нещодавно довелося припинити, оскільки держава відмовилася від його фінансування.

Чимало зусиль і часу витрачає Валерій Михайлович на науково-організаційну діяльність. Він був ініціатором створення періодичних видань Інституту, зокрема в 1998 р. засновано часопис «Соціологія: теорія, методи, маркетинг». Відтоді й дотепер він є головним редактором цього видання. Журнал дав змогу створити єдине комунікаційне поле української соціології, яке охоплює дослідників різних регіонів, поколінь та наукових шкіл. На його сторінках висвітлюються перебіг наукового життя і результати діяльності соціологічної спільноти України, інших країн та світу загалом. Це видання значно розширило координаційні можливості Інституту соціології НАН України.

Починаючи з 1997 р. в Інституті видається щорічний збірник наукових праць «Соціальні виміри суспільства», в якому автори статей

аналізують найактуальніші теоретико-методологічні і практичні проблеми розвитку сучасного українського суспільства. З часу заснування вийшов друком 21 випуск збірника загальним обсягом близько 640 ум. друк. арк.

Багато уваги Валерій Михайлович приділяє і роботі з підготовки кадрів. В установі діє спеціалізована вчена рада із захисту кандидатських і докторських дисертацій, яку він очолює з 1993 р. Свій багатий життєвий і науковий досвід В.М. Ворона передає молодому поколінню соціологів. Він підготував 12 кандидатів і 4 докторів наук.

В.М. Ворона також багато зробив для відновлення і налагодження роботи Соціологічної асоціації України, членом правління якої він є вже більш ніж чверть століття.

До свого ювілею В.М. Ворона підійшов сповнений планами подальшого розвитку соціологічної науки та зміцнення Інституту соціології НАН України. Наукова громадськість і соціологічна спільнота щиро вітають ювіляра з днем народження. Бажаємо Вам, дорогий Валерію Михайловичу, міцного здоров'я, нових творчих досягнень, благополуччя та соціального оптимізму!